

Rostliny kolem nás

Uznávám, že je ode mne poněkud troufalé psát do Živy o rostlinách. Doufám však, že jazykový pohled může nabídnout leccos zajímavého i opravdovým odborníkům, přestože zůstaneme převážně v rovině uživatele jazyka, pro něhož je slovní spojení eukaryotický organismus za hranicí aktivní slovní zásoby.

V běžně používaném jednosvazkovém Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost (Academia, Praha 1994) je označení rostlina popsáno slovy: „organismus, zprav. s listy a květy, tkvící kořeny v půdě (např. strom, bylina).“ Jako příklady slovník uvádí spojení plané, polní, pěstované, zahradní rostliny; horské, tropické rostliny; užitkové, léčivé, okrasné rostliny; ochrana rostlin.

Vypravíme-li se proti proudu času a zařadíme náš nejrozáhlejší jazykový slovník, tedy Příručník slovníkem jazyka českého (1935–57; pátý svazek, z něhož je níže citováno, vycházel v letech 1944–48), čteme mnohem bohatší popis složený ze dvou částí a doplněný příklady převážně z krásné literatury. Zvláště první definice může překvapit filozofickým vyzněním – rostlina je „ústrojná bytost vyznačující se v svých vyhraněných druhích růstem a nemající schopnost pohybu s místem a čítí; v užším slova smyslu obecné označení pro druhy nezahrnuté do zvláštních skupin, jako stromy, keře, obilí apod.“ Pokračování, které odkazuje k botanické terminologii, říká, že je to „organismus s tvarem těla po celý život měnlivým, nemající většinou samostatného pohybu, opatřený v buňkách s blanou celulosní většinou chlorofylem a vyživující se většinou látkami neústrojnými; rostliny průmyslové, léčivé aj.“

Označení rostlina se podle Českého etymologického slovníku (Jiří Rejzek, Leda, Praha 2015) u nás používá až od obrození.

Původ slovesa růst, z něhož se odvozuje, není zcela jasný, bývá spojován s latinským arduus (strmý, čnicí do výše), jako východisko je uváděn pravděpodobný indoevropský tvar ard(h) (vysoký, růst). Pro Josefa Jungmanna ve Slovníku česko-německém (1835–39) je rostlina „cokoli roste, zrostlina, in specie ze země rostoucí věc, strom, keř, bylina atd.“ Tvar zrostlina s variantou vzrostlina máme doložen už ve staré češtině, stejně tak jako bylina (býl, býlé, bělina). Všeslovanské označení bylina je odvozeno ze slovesného základu být, který se dává do souvislosti s indoevropským východiskem bheu- s významem růst, vznikat. Bylina může znamenat jednak jakoukoli rostlinu s nedřevnatým stonkem, jednak (a to častěji) se tak označují rostliny s léčivými účinky užívané jako drogy (obvykle zahrnují i květy, listy a kůru dřevin). Jak ukazuje Český jazykový atlas (do něhož je možné nahlížet i na adrese <http://cja.ujc.cas.cz/>), vedle výrazu (léčivé) byliny, bylinky se na části území říká želiny a jinde kořeny.

Lidové názvy rostlin jsou rozmanité, často nejde jen o drobné hláskové obměny spisovné podoby, mnohé druhy mají několikero pojmenování a mezi jednotlivými jmény užívanými v rozdílných oblastech budeme marně hledat jakoukoli spojitost. Dokladem může být např. jedna z prvních jarních rostlin – prvosenka neboli petrklíč. Pojmenování prvosenka je relativně mladé – pochází až z 19. stol.; řadí se k mnoha dnes běžně užívaným názvům a u jeho zrodu stál jeden z nejvýznamnějších českých přírodovědců té doby Jan Svatopluk Presl společně se svým bratrem Karlem Bořivojem (např. Živa 2012, 4: LXXV). Inspirací jim byl polský pierwiosnek. Petrklíč představuje obměnu označení klíč svatého Petra (clavis sancti Petri), známého už z 16. stol. Na našem území je doloženo

ve variantách Petrove klúče – peterklúče, klúčik, ale prvosence se říká i kropáč, kropáček, krompáček, klepáček, klepačka, bukvička, kadrlka, kohoutek, kuří stopa, kuří dřísek, kuří říť, rukavička, jarníček, žloté rompálek atd.

Bohatý soubor nářečních názvů nacházíme také u sedmikrásky – vedle variant sedmikráska, sedmichrástka, stokrása jsou častá jména související s pojmenováními kopretiny, která zdůrazňují, že je sedmikráska menší, prostší. Bývají proto i emočně zesilována: malá kopretinka, margaritka, matečnick, chudobička, chudobinka, chudobečka, hladověnka, jiskérka nebo iskerko, katuška, kakuška, šešetka, zapomenutka, čečenka, čečetko. Uplatňují se též dvouslovné názvy, jako např. husí kvítko, husí pupek, kněžský límeček nebo denní/kuří očko.

I na tomto nepatrném vzorku vidíme, že rostliny dostávaly názvy (ať „oficiální“, tak lidové) motivované okolnostmi – např. podle doby, kdy kvetou nebo rostou (jarníček, sněženka, zimoztráz), podle prostředí (blatouch, písečnice, kalina, borůvka, čekanka), přísuzovaných účinků (mydlice, kýchavice, všivec, bolehlav, pryskyřník – ten má souvislost se slovem pryskyř čili puchýř), barvy (podběl, bledule, modřelec, fialka, žlutucha, krvavec, černýš, černucha, zlatice, zlatý děšť, žloté rompálek), tvaru či podobnosti listů, květů a plodů s předměty denního života (náprstník, kopytník, kosatec, slaměnka, vraní oko, kropáček), vlastností pozorovatelných zrakem i hmatem (ostřice, netýkavka), čichem (kozlík) a chutí (hořčice, hořec, zeměžluč, osladič) nebo podle toho, k čemu se rostlina užívala v lidovém léčení (plicník, srdečník, jaterník, devětsil, dobromysl, čistec, světlík na oči, bedrník – bedra, lomikámen – žlučové kameny a močové cesty, kostival – zlomené kosti).

Pro lidové názvy je příznačná obraznost, metaforičnost. Protože nedílnou součástí běžného života člověka bývalo náboženství, podívejme se, jak časté je v pojmenování rostlin připodobnění k Panně Marii a Bohu. Panny/Pananky Marie: očička – pomněnka, rozrazil; líčko – podběl lékařský; slzičky – hvozdík kartouzek, kohoutek luční, třeslice prostřední; vlasy – kaprad samec; pantoflíčky – čičorka; duše – mateřídouška; květina – třezalka, štírovník; bylina – kontryhel; bejlí – ostropestřec mariánský; botečky – čičorka pestrá; kolínka – konvalinka; plášť či růže – kohoutek luční; sláma – svízel povázka. Pánbíčkov/a/y (v)očko, očička – pomněnka (také se jí říká okotěsinka a zapomněnka); fousky, fousy – suchopýř; chlebiček – sléz přehlížený; onučka – divizna velkokvětá; koláčky – sléz lesní. Boží/božský bič – řepík; dar – laskavec, řebříček; dřevec, dřevo, dřívko – pelyněk; fousy – bedrník; fousky – koniklec; hromosvod – divizna; kořeny – prha arnika; láska – smil písečný; list – vlašťovíčník; potěšení – světlík; nohavičky – ostrožka; květ – hvozdík.

Bohatství rostlinné říše je nepřehledné, jazykový materiál týkající se jmen rostlin jsme ani zdaleka neprobrali. Nejspíš neškodí, když se k němu za čas vrátíme.

